Вступ до ДРУГОЇ КНИГИ ХРОНІК

У єврейській Біблії обидві книги Хронік складають одну книгу. Друга книга Хронік починається там, де закінчується Перша, і описує правління Соломона (971 – 931 роки до н.е.), а також усіх царів Юди від Рехобоама (сина Соломона) до Цідекії (586 рік до н.е.). Про правління ізраїльських царів в оповіданні не йдеться, оскільки книга призначена наново навчити тих, хто повернувся з вавилонського вигнання, про історію ізраїльського народу.

Зміст

1 – 9 Період монархії: правління Соломона

Його мудрість і багатство (1); храм (2 – 7); його слава, досягнення і смерть (8 – 9)

10 – 36 Розділене царство: царі Юди

Рехобоам (10 – 12); Абія (13); Аса (14 – 16); Йосафат (17 – 20); Йорам (21); Ахазія (22:1–9); Аталія (22:10 – 23:21); Йоаш (23 – 24); Амація (25); Уззія (26); Йотам (27); Ахаз (28); Хезекія (29 – 32); Манасія (33); Амон (34); Йосія (34 – 35); Єгоахаз, Єгоякім, Єгоякін і Цідекія (36:1–21); перський указ (36:22–23)

Головна тема

Друга книга Хронік має ту саму мету, що й Перша: відновлення Божої релігії в серцях і життях тих, хто повернувся з вигнання до Палестини. Вавилонське вигнання було заслуженою карою за непокору Божим приписам, даним у законі Мойсея. Але тепер, за Божим милостивим провидінням, останку ізраїльського народу було дозволено повернутися, відбудувати храм і знову поклонятися і служити Богові на своїй землі. Цього разу їм потрібно було зробити це правильно. Почавши заново, вони мали відновити біблійну релігію та взяти на себе зобов'язання підкорятися волі Бога. Ключові вірші: 7:14; 16:9.

Спеціальний розділ

ПАСХА ХЕЗЕКІЇ ТА СИТУАЦІЙНА ЕТИКА 6

КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ 12

ДРУГА КНИГА ХРОНІК

1:5 аУ деяких джерелах – *був там*.

[1:14] *Стосовно колісниць див. 26:11–14.*

2:3 аЄвр. *Хурам*

3:1 аЗа масоретським текстом і Вульгатою; в Септуагінті – *Господь*; в Таргумі – *Ангел Господній*.

bОрнана (див. 2 Самуїла 24:16 і далі)

3:4 аЗа масоретським текстом, Септуагінтою і Вульгатою; арабські та сирійські переклади й деякі манускрипти Септуагінти опускають *сто*.

3:15 аАбо *вісімнадцять* (пор. 1 Царів 7:15; 2 Царів 25:17; Єремії 52:21)

4:5 аАбо *дві тисячі батів* (пор. 1 Царів 7:26)

[4:5] Чому в 1 Царів 7:26 місткість великої бронзової чаші, відомої як «море», зазначена в дві тисячі батів, а тут літописець пише, що море містило три тисячі мір (у І. Огієнка – батів)?[1] Цьому є принаймні три можливі пояснення. Перше полягає в тому, що переписувач міг зробити помилку, намагаючись точно скопіювати текст рукопису. [Докладніше про помилки при переписуванні манускриптів див. на стор. 5 коментарів до 2 Царів]. Можливо, що число три тисячі у 2 Хронік виникло внаслідок плутанини літери ג (*гімель*, єврейська буква-цифра для «3») з ב (*бет*, єврейська буква-цифра для «2»). Порівнявши ці дві єврейські літери, легко побачити, що їхня форма дуже схожа. Навіть крихітна пляма або потертість від надмірного зношення тексту сувою або трохи пошкоджений рукопис могли призвести до того, що *гімель* виглядав би як *бет*. Така поправка допомагає гармонізувати твердження в 1 Царів і 2 Хронік.

Друге можливе пояснення цього різночитання полягає в єврейському слові, вжитому в 2 Хронік 4:5, якого немає в 1 Царів 7:26. Згідно 2 Хронік 4:5, це «море» «**держало** і вміщало три тисячі мір», тоді як у 1 Царів 7:26 сказано, що воно «містило дві тисячі батів». Така різниця у фразеології може вказувати на те, що зазвичай «море» містило 2000 батів, але максимально могло «прийняти та вміщати» 3000 батів[2]. Таким чином, літописець повідомляє, що для повного наповнення «моря» потрібно було 3000 батів води, але зазвичай воно вміщало 2000 батів[3]. Відомо, що великі ємності з водою, такі як басейни, часто можуть вміщувати на тисячі літрів води більше, ніж у них зазвичай міститься. Тому цілком можливо, що формулювання в 2 Хронік вказує на таку різницю щодо рівня води в «морі».

Третє можливе пояснення полягає в тому, що одиниця виміру «бат», згадана в 1 Царів, була більшою, ніж одиниця виміру «міра», використана в 2 Хронік. Оскільки 2 Хронік була написана після вавилонського вигнання, цілком можливо, що йдеться про вавилонську міру, яка могла бути меншою за єврейську, яка використовувалася за часів Соломона. Як зазначив Адам Кларк, «лікоть за часів Мойсея, або яким користувалися стародавні євреї, був довший за вавилонський на одну долоню… Така сама ситуація могла бути й з мірами об'єму; так що дві тисячі стародавніх єврейських батів цілком могли дорівнювати трьом тисячам тих, які використовували після полону»[4]. Сучасним прикладом таких відмінностей в вимірах може бути застосування різних мір – миль і кілометрів, футів і метрів, літрів і галонів. Таким чином, ця передбачувана розбіжність може бути просто нерозумінням з боку читачів XXI століття.

4:16 аБукв. *батько*

4:17 аУ 2 Царів 7:46 – *Царетан*

5:13 аПорівняйте Псалом 105:1

6:42 аПорівняйте Псалом 131:8–10

7:3 аПорівняйте Псалом 105:1

7:6 аПорівняйте Псалом 105:1

7:8 аТобто, *Шіхору Єгипту* (пор. 1 Хронік 13:5)

8:2 аЄвр. *Хурам* (пор. 2 Хронік 2:2)

8:16 аЗа масоретським текстом.

8:17 аЄвр. *Елот* (у 2 Царів 14:22 *Елат*)

9:10 аПорівняйте 1 Царів 10:11

9:11 аПорівняйте 1 Царів 10:12

9:16 аАбо *три міни* (пор. 1 Царів 10:17)

9:21 аЄвр. *Хурам* (пор. 1 Царів 10:22)

bБукв. таршіські кораблі (для плавання в глибоких водах)

9:26 аТобто, Євфрату

[9:25] *Стосовно вершників і колісниць див. 26:11–14.*

11:20 аАбо дочку в більш широкому сенсі, тобто *онуку* (пор. 2 Хронік 13:2)

13:2 аУ 11:20, 21 та 1 Царів 15:2 – *Маака*

15:8 аЗа сирійськими перекладами і Вульгатою (пор. вірш 1); в масоретському тексті та Септуагінті – *Одеда*.

15:16 аХанаанське божество

[16:1] Як Бааша міг правити Ізраїлем у тридцять шостий рік правління Аси, коли в 1 Царів 16 чітко вказано, що Бааша помер на двадцять шостому році царювання Аси (третього царя південного царства)?

Є два можливі рішення цієї проблеми. По-перше, числа в 2 Хронік 15:19 і 16:1 могли бути просто результатом помилки переписувача. Хоча скептики можуть висміювати спроби примирити «протиріччя» твердженнями про помилки переписувачів у давнину, але факт полягає в тому, що на відміну від натхненних авторів біблійних текстів, переписувачі не були застраховані від помилок. Кожного разу нові копії Святого Письма виготовлялися вручну – це була кропітка й важка робота, яка вимагала надзвичайної концентрації уваги. За історичними даними, переписувачі (такі як масорети) мали на меті зробити якомога точніші копії Святого Письма і тому докладали чимало зусиль, щоб забезпечити виключну точність своїх копій. Проте вони були всього лише людьми, а люди схильні принаймні час від часу робити помилки, незалежно від усіх застережних заходів чи суворих правил, за якими вони діють. До того ж робота переписувачів ускладнювалася й надзвичайною складністю івриту й різними іншими способами виникнення потенційних проблем.

Число 36 у 2 Хронік 16:1 і число 35 у 15:19 можуть бути результатом помилки писаря (для 16 і 15 відповідно)[5]. Переписувач міг досить легко (хоча й ненавмисно) сплутати й поміняти місцями староєврейські літери *йод* і *ламед*, що представляють числа 30 і 10. Лише маленька пляма від надмірного зношення сувою або пробитий чи злегка порваний рукопис міг призвести до того, що одна буква могла виглядати як інша. Крім того, також можливо, що ця помилка вперше виникла в 2 Хронік 15:19. Тоді, щоб узгодити інформацію з 16:1, переписувач міг подумати, що «16» має бути помилкою для «36», і відповідно змінив цифру[6]. Отже, числа 35 і 36 могли виникнути з оригінальних 15 і 16. З такими міркуваннями твердження в 1 Царів і 2 Хронік легко гармонізуються. Докладніше про помилки при переписуванні текстів див. у Спеціальному розділі на стор. 5 коментарів до 2 Царів.

Числа в 1 Царів 16:8 і 2 Хронік 15:19 – 16:1 також можуть відрізнятися, оскільки вони можуть стосуватися тридцять п’ятого та тридцять шостого років після поділу колись єдиного царства, що відповідало б п’ятнадцятому і шістнадцятому рокам царювання Аси, а не тридцять п’ятому і тридцять шостому рокам[7]. Єврейське слово, що означає «царювання», також може означати «царство». Фактично, 51 з 91 разів, коли це слово з’являється у Старому Заповіті англійської Біблії короля Якова, воно перекладається саме як «царство» (див. 2 Хронік 1:1; 11:17; 20:30; Неемії 9:35 тощо). [Число 16 отримано в результаті віднімання періоду правління Рехобоама (17 років) та Абії (3 роки) від 36 років, згаданих у 2 Хронік 16:1][8].

17:4 аВ Септуагінті – *Господа Бога*.

19:8 аВ Септуагінті та Вульгаті – *до мешканців Єрусалиму*.

20:1 аЗа масоретським текстом і Вульгатою; в Септуагінті – *меунімці* (пор. 26:7).

20:2 аЗа масоретським текстом, Септуагінтою і Вульгатою; в деяких єврейських і старолатинських манускриптах – *Едома*.

20:21 аПорівняйте Псалом 105:1

20:25 аВ кількох єврейських і старолатинських манускриптах і Вульгаті – *одягу*; в Септуагінті – *обладунків*.

20:26 аЄвр. *Бераха*

21:17 аТакож названий *Ахазія* (пор. 2 Хронік 22:1)

[21:12–15] Другий розділ 2 книги Царів оповідає про те, як Ілля був взятий на небо – за шість розділів до згадки про те, що Йорам розпочав своє восьмирічне царювання над Юдою (2 Царів 8:16–24). То як Ілля міг написати листа царю, якщо пророка вже не було на землі?

На це питання є принаймні дві можливі логічні відповіді. По-перше, як і у випадку з багатьма іншими записаними в Біблії подіями[9], розповідь про чудесне перенесення Іллі в духовний світ могла бути поміщена в 2-й розділ 2 Царів не з міркувань суворої хронології подій. Якщо апостол Іван міг розмістити розповідь про те, як Ісус очистив храм на початку Свого служіння (Івана 2:13–22)[10], і зробив це, на думку деяких, не з хронологічних, а з тематичних чи богословських міркувань, то чи міг би натхненний автор Книги Царів зробити подібне? Кейл і Деліч дійшли такого висновку:

> Неможливо точно визначити рік вознесіння Іллі на небо. Ні той факт, що про це згадується після смерті ізраїльського царя Ахазії, яку пророк сам передрік тому безбожному цареві, ні та обставина, що у війні, яку Йосафат і Йорам вели з Моабом, вони радилися з пророком Елісеєм (розділ 3), не підтверджують висновок, що Ілля був взятий із землі в проміжку між цими двома подіями. З 2 Царів 3:11 доволі очевидно, що ті два царі звернулися до Елісея просто тому, що він був поруч, а не тому, що Іллі більше не було в живих[11].
>
> Елісей почав прислужувати Іллі задовго до того, як його було взято з землі (1 Царів 19:19 і далі). Таким чином, Ілля міг бути ще живим під час правління Йорама в Юді[12].

Цікаво, що царя Юди Йорама згадано в 1 Царів 1:17 – ще **до того**, як Іллю буде перенесено на небо. Цей вірш безперечно підтверджує той факт, що Йорам був ще живий за часів служіння Іллі, і може навіть натякати на сумісне правління Йорама та його батька, царя Йосафата (пор. 2 Царів 8:16–24)[13], що може привести до плутанини при спробі розташувати у точному хронологічному порядку певні події, про які йдеться у книгах Царів і Хронік.

Навіть якщо події в 2 Царів 1 – 8 записані в більш строгому хронологічному порядку й Ілля вже покинув землю до початку самостійного правління Йорама, все одно немає доведеної суперечності між цими уривками та тим, що написав літописець про лист Іллі до Йорама. У 2 Хронік 21:12 сказано, що «до нього [Йорама] надійшло письмо від пророка Іллі», але зауважте, що в тексті не сказано, що Ілля особисто передав те «письмо». На основі цього тексту просто неможливо довести, що на той момент Ілля був ще живий. Цілком можливо, що **пророк** Ілля написав **пророчий лист** про майбутню хворобу і смерть царя Йорама, який був доставлений цареві (можливо, Елісеєм) через багато років після того, як Ілля вже залишив землю. Якщо звичайні люди, які пішли з цього життя, можуть залишати листи та інші форми спілкування, які члени сім'ї мають прочитати (або переглянути) **після** їхньої смерті, то чи не міг натхнений Богом пророк розпорядитися, щоби листа, який він написав заздалегідь, було доставлено в певний час після його смерті? В запитанні вже міститься відповідь.

22:2 аАбо *двадцятидволітнім* (пор. 2 Царів 8:26)

22:6 аВ деяких єврейських манускриптах, Септуагінті, сирійських перекладах, Вульгаті і 2 Царів 8:29 – *Ахазія*

[22:2] Відповідно до 2 Царів 8:26, Ахазії, шостому царю Юди, було 22 роки, коли він почав царювати, а не 42, як зазначено тут у 2 Хронік. Тож який вік правильний?

Ахазія правив Юдою близько 841 року до н.е. У 2 Царів 8:17 натхненний автор книги написав, що батькові Ахазії Йораму було 32 роки, коли він став царем, і він помер через вісім років, у віці 40 років (2 Хронік 21:5, 20). Очевидно, що на момент смерті його батька у віці 40 років Ахазії не могло бути 42 роки, оскільки це зробило б його на два роки старшим за батька. Таким чином, вірним віком Ахазії є 22, а не 42 роки. Таке трактування підтверджують і різні стародавні рукописи – сирійські, арабські та кілька рукописів Септуагінти, – і в усіх них зазначено

правильний вік 22 роки[14]. На основі цих доказів, в деяких перекладах Біблії у 2 Хронік 22:2 вік Ахазії, коли він став царем Юди, зазначено як «двадцять два».

Справа в тому, що в деякі копії Біблії прокралися незначні помилки переписувачів. Якщо ви бачили єврейський алфавіт, то могли помітити, що єврейські літери (які також слугували цифрами) час від часу можна сплутати. Докладніше про проблеми при переписуванні текстів див. стор. 5 коментарів до 2 Царів.

[22:9] Як розповідь літописця про смерть Ахазії може збігатися з тим, що Ахазію було поранено, він утік до Мегіддо і там помер, як зазначено у 2 Царів 9:27? По-перше, слід пам'ятати, що автори біблійних оповідань не прагнули надати кожну подробицю про ту чи іншу подію, яку комусь століття потому могло бути цікаво дізнатися (див. Івана 21:25). У Святого Духа була конкретна мета щодо того, що писали натхнені Ним автори. Хоча нам хотілося б точно знати, коли, де, чому і як відбулася певна подія, але ми повинні поважати дивовижну стислість Божого Слова (див. стор. 6 вступних коментарів і стор. 3 коментарів до 2 Тимофія).

По-друге, не можна логічно припустити, що два або кілька коротких записів про події суперечать один одному лише тому, що в них є розбіжності. Насправді, відмінності слід очікувати, коли **дві** різні людини розповідають «ту саму» історію, особливо коли вони розповідають її в різний час і з різних причин. У випадку останніх днів Ахазії один автор зосередився на смерті Ахазії в Мегіддо (2 Царів 9:27), а інший наголошував на схопленні Ахазії (2 Хронік 22:9). Дуже ймовірно, що низка подій розгорталася таким чином.

1. Ахазія втік із Ізреела після того, як Єгу вбив Йорама.
2. Ахазія втік до Самарії і сховався.
3. Люди Єгу схопили Ахазію і привели його до Єгу.
4. Єгу наказав своїм людям «уразити його в колісниці… що біля Їблама».
5. Як тільки люди Єгу «уразили» Ахазію «в колісниці», він «втік до Мегіддо» (ймовірно, разом з одним зі своїх слуг, який керував колісницею), «і там помер».
6. Єгу дозволив слугам Ахазії віднести його тіло назад до Єрусалиму, щоб поховати його разом із батьками.

Якби події, що призвели до смерті Ахазії, були записані послідовно, то можна було б написати цілу книгу. Проте ми маємо один вірш у 2 Царів і один вірш у 2 Хронік. З цих оповідей можна дізнатися, що Ахазія перед своєю смертю був в Ізреелі, Самарії, Ґурі, що біля Їблама, і в Мегіддо. Коли саме і як він потрапив з одного місця в інше, точно не можна сказати. Проте немає підстави припускати, що відмінності в двох розповідях про смерть Ахазії є протиріччям. Як і у випадку з багатьма уявними протиріччями в Біблії, помиляються ті, хто вбачає в тексті те, чого там немає. Чи написане у 2 Царів 9:27 виключає можливість того, що Ахазія міг переховуватися в Самарії? Ні. Чи написане в 2 Хронік 22:9 виключає можливість Ахазії померти в Мегіддо? Ні. Як часто можна побачити в Євангеліях (див. Матвія 14:21; Марка 6:44), відмінності в цих двох віршах можна пояснити простим визнанням того, що доповнення не означає протиріччя.

23:11 аТобто, Закон (пор. Вихід 25:16, 21; 31:18)

24:25 аВ Септуагінті та Вульгаті – *сина* (пор. вірші 20–22).

24:26 аАбо *Йозабад* (пор. 2 Царів 12:22)

25:4 аВторозаконня 24:16

26:1 аУ 2 Царів 14:21 і далі – *Азарія*

26:5 аВ деяких єврейських манускриптах, Септуагінті, сирійських і арабських перекладах і Таргумі – *страху*.

[26:11–14] *Біблія історично-точно передає стародавні приготування до війни. Див. Примітку 28.*

[26:16] *Див. Спеціальний розділ на стор. 4 коментарів до Колосян щодо принципів влади.*

28:16 аВ Септуагінті, сирійських перекладах і Вульгаті – *царя* (пор. вірш 20).

28:20 аЄвр. *Тілґат-Пілнесер*

29:1 аУ 2 Царів 18:2 – *Абі*

30:3 аТобто, в перший місяць (пор. Левіт 23:5)

ПАСХА ХЕЗЕКІЇ ТА СИТУАЦІЙНА ЕТИКА

Одним з поширених культурних явищ у сучасному суспільстві є неприйняття норм закону, застережень і обмежень. Поняття «свобода» поступово стало сприйматися як свобода від будь-яких обмежень. Людей, які не поділяють такого розширеного, недбалого та відкритого ставлення до моральних цінностей та етичної поведінки, називають «нетерпимими» та «зловмисними». Навіть серед християн наголос на необхідності точно дотримуватися волі Бога в усіх питаннях віри та практики може призвести до звинувачень у «фундаменталізмі». Таких людей відкидатимуть як незрілих невдах фарисейського толку, які так і не «доросли» до повного розуміння благодаті Ісуса. Їх вважатимуть надто «критичними», «негативними» і «нечуйними». І, так, їх тавруватимуть як «законників», або «легалістів».

Уважно прислухавшись до тих, хто вживає термін «легалізм», незабаром стає очевидним, що під цим поняттям вони розуміють **надто велику увагу до законницьких деталей**. У 1960-х роках Джозеф Флетчер, «батько ситуаційної етики», чітко визначив основний сенс «законництва»:

> У цій етичній стратегії беруться до уваги так звані «ситуаційні змінні», але обставини завжди підкоряються **заздалегідь визначеним загальним «законам»** моралі. Законницька етика ставиться до багатьох своїх правил як до ідолів, **перетворюючи їх на абсолютні істини**… У межах такого типу моралі, який правильніше визначити як легалізм або законницька етика, дотримання заздалегідь визначених «правил поведінки» важливіше за свободу приймати відповідальні рішення[15].

Катастрофічні наслідки такого мислення для моральної основи людської цивілізації було б важко недооцінити.

Типовою ілюстрацією поширеної помилкової думки про те, що «законництво» передбачає надмірний наголос на точному дотриманні правил, є приклад, наведений проповідником, професором коледжу та видатним консультантом з питань шлюбу і сім'ї під час лекції в університеті під назвою «Просування вперед: візьміть свою сім'ю з собою»:

> «Я дізнався, що коли набираєш номери телефону… для початку потрібно набрати близько вісімнадцяти номерів, а потім ще вісімнадцять – розумієте, про що я? А якщо пропустите номер або цифру – тоді що? Якщо ви пропускаєте хоча б один номер, ви сварите себе, чи не так? Тому що знаєте, що ви знову «стратили». Дивовижно, наскільки «**законницькою**» може бути телефонна компанія[16].

Іншими словами, якщо Бог дав людям, скажімо, десять законів і очікував виконання всіх десяти, Він був би винним у законництві.

Сама думка про те, що **дотримання Божих законів** тими, хто сповідує вірність християнству, одного дня буде вважатися негативною практикою, а згодом і засуджуватиметься як «**легалізм**», просто незбагненна. Якби таке мислення пустило коріння в усьому загальновизнаному християнському світі та в усіх цивілізованих суспільствах, воно могло би похитнути основи всіх моральних норм суспільства, що спричинило б відповідне повсюдне послаблення моральної поведінки. Чи не це відбувається з «цивілізованим» світом протягом останніх кількох десятиліть? Більше того, цей тренд справив глибокий вплив і на християнський світ.

Один випадок, до якого звернулися в спробі знайти біблійну санкцію для постулату, що «щирість шукача» має пріоритет над божественно оговореним ритуалом[17], стався наприкінці VIII століття до нашої ери, коли 25-річний Хезекія зійшов на трон Юди. Він негайно розпочав рух відновлення, впровадивши масштабні реформи, які мали повернути народ до життя в гармонії з записаною волею Бога. Однією з цілей було відновлення святкування Пасхи. Для тих, хто визнає, що дотримання Божих приписів у кожній деталі закладено Богом у всій Біблії (наприклад, Второзаконня 6:24; 10:12–13; 30:16; 32:46; Екклезіаста 12:13; Івана 14:15; Римлян 6:16; 1 Івана 5:3), опис подій того випадку неодмінно викликав би здивування:

> Адже більшість народу, багато з Єфрема, Манасії, Іссахара та Завулона не очистилися, але їли Пасху **проти написаного**. Тож Хезекія помолився за них, кажучи: Господь добрий, Він надолужить за того, хто все своє серце підготовив, щоб шукати Господа, Бога їхніх батьків, **і не за чистотою святині**. І Господь вислухав Хезекію, і оздоровив народ (2 Хронік 30:18–20).

Складається враження, що деякі люди з північних племен їли Пасху у прямому порушенні закону Мойсея, і все ж Господь «вибачив» або прийняв їх, незважаючи на це порушення, тому що їхні серця були налаштовані серйозно та щиро. На підставі цього випадку деякі люди дійшли висновку, що повне дотримання біблійних вказівок (наприклад, занурення у воду на відміну від окроплення під час хрещення або відсутність інструментальної музики в християнському богослужінні) є гнучкими і необов'язковими деталями, які не вплинуть на статус спасіння «шукача Бога», якщо він є справжнім і щирим.

Досить дивно, що поборники послаблення біблійної жорсткості у сповідуванні своєї релігії, звертаються до **старозавітного** тексту. Зрештою, ці самі противники законів, як відомо, часто принижують Старий Заповіт, вважаючи його законницьким і позбавленим благодаті. Вони наполягали на тому, що під час дії закону Мойсея Бог був прискіпливим і суворим, вимагаючи абсолютного послуху даним Ним приписам, але Він змінив Своє ставлення до людей в епоху нового завіту. За їх аргументами, Ісус приніс благодать, і людям більше не потрібно так турбуватися про дотримання «законницьких» деталей. Але виявивши невідомий їм текст, схований в перипетіях історії Юди, який, схоже, підтримує їхні «проти-законні» схильності, вони охочі взяти його на озброєння для подальших нападів на закон.

Однак така поспішна і передчасна оцінка одного уривка суперечить не тільки решті Біблії, але й контексту самого уривка. Його загальний контекст – це відновлення, повернення до Слова Божого, відродження чистої релігії Мойсея, а також відновлення та впровадження практики належних процедур і положень стосовно храму та його сезонних обрядів. Якщо вся суть загального контексту зводиться до заохочення людей підкорятися точним Божим приписам, то чому б той самий контекст мав на меті показати, що непокора Божим законам є допустимою?

Контекст

Насправді, Бог передбачив обставини цього випадку, коли розмовляв з Мойсеєм за кілька століть до того. Святкування Пасхи вперше було наказано ізраїльтянам незадовго до їхнього виходу з Єгипту (Вихід 12). Через рік, під час перебування біля Синаю, наказ про святкування Пасхи було поновлено (Левіт 23:5–8; Числа 9:1–5). Однак в останньому випадку Бог мав пояснити Мойсею одну особливу обставину:

> І були люди, які були нечисті через душу мертвої людини і не могли в той день відзначати Пасху, тож вони прийшли в той день до Мойсея і до Аарона. І сказали ті люди йому: Ми нечисті через душу мертвої людини. Тож невже ми будемо позбавлені можливості принести дар Господу між ізраїльськими синами у визначений для цього час? А Мойсей сказав їм: Постійте тут, а я послухаю, яку вказівку дасть Господь відносно вас. І тоді Господь звернувся до Мойсея, промовляючи: Скажи ізраїльським синам, говорячи: Кожна людина, яка стала нечистою через мертву душу, чи є в далекій дорозі – серед вас чи серед ваших поколінь, також звершуватиме Пасху для Господа! Другого місяця, чотирнадцятого дня, надвечір вони відзначатимуть її, – з прісним хлібом і гіркими травами її їстимуть; нічого не залишать з неї до ранку, а кістки з неї не поламають. За всією постановою про Пасху відзначатимуть її» (Числа 9:6–12).

Ця постанова закону містить дві важливі особливості дотримання Пасхи, які показують, що Бог включив у дані Ним правила святкування Пасхи певні винятки. По-перше, якщо людина нещодавно контактувала з мертвим тілом, вона не могла відзначати Пасху на 14-й день першого місяця, а натомість могла зробити це рівно через місяць – на 14-й день **другого** місяця. Через контакт із мертвим тілом людина ставала ритуально нечистою (пор. Числа 5:2; 19:11). Коли така ситуація траплялася напередодні святкування Пасхи і коли неможливо було завершити відповідні процедури очищення до 14-го дня першого місяця, Бог дозволяв відстрочку[18].

А якщо хтось виявиться нечистим на 14-й день **обох** місяців? Очевидно, що така особа не зможе відзначити Пасху в цьому році. Це випливає з вірша 13: «А людина, яка буде чистою і не перебуватиме в дорозі, і знехтує звершити Пасху, – буде винищена та душа з-поміж свого народу! Бо дару Господу не принесла в призначений для цього час, – за свій гріх кару понесе та людина!».

Другий виняток зі святкування Пасхи було зроблено для особи, яка була «далеко в дорозі». Це положення передбачало, що особа могла бути затримана, позбавлена дієздатності або через якісь інші перешкоди не могла дістатися Єрусалиму та відзначити Пасху. У дні Хезекії північні племена були подібним чином «затримані» – вони були на межі захоплення в полон ассирійцями (2 Хронік 30:6; пор. 2 Царів 17:6). Багато з них фактично вирішили просто припинити жити за законом Мойсея. А для тих, хто був готовий відновити свій послух Богові, передбачені в законі Мойсея винятки давали потрібні пристосування.

Однак, зауважте, що через минуле відступництво та недбалість, які панували в південному царстві та попри негайну реформу, яку Хезекія провів одразу ж, як зійшов на трон, ремонт храму та ритуали очищення не були завершені до 16-го дня першого місяця (2 Хронік 29:17). Таким чином, перший визначений законом час святкування Пасхи (тобто 14-й день першого місяця) вже минув. Наближався кінцевий термін для другого й останнього святкування Пасхи того року (тобто 14-го дня **другого** місяця) (2 Хронік 30:2, 15). Час був вирішальним! Священики та левіти працювали, не покладаючи рук, щоб виконати обов'язкове ритуальне очищення себе та народу (2 Хронік 29:34; 30:3). Однак, незважаючи на їхні відважні зусилля здійснити цей подвиг, вони не змогли встигнути в строк:

> Оскільки багато людей із зібрання не освятилося, то левіти були, аби різати пасхальне ягня для кожного нечистого, щоб освятити для Господа. Адже більшість народу, багато з Єфрема, Манасії, Іссахара та Завулона, не очистилися, але їли Пасху проти написаного (2 Хронік 30:17–18).

Через величезну кількість людей, які потребували очищення («більшість», вірш 18), і через збільшення загальної кількості народу внаслідок приходу людей з відступницьких північних племен (вірш 17), ті, хто ще не був очищений, все одно споживати Пасху «проти написаного» в законі Мойсея. Чи таке явне порушення Божого Слова було прийнятним для Бога? Тобто, чи Він не помітив, пішов на поступки чи взагалі відкинув Свої вказівки щодо належного святкування Пасхи? Чи Він хотів залишити враження, що точне дотримання Його заповідей не обов'язкове, якщо це створює якісь незручності? Чи Бог врятує і прийме тих, чиї серця шукають Його, але хто через незнання чи нехтування не виконає визначених Ним передумов для спасіння?

Ствердно відповісти на ці запитання означає змусити один уривок суперечити безлічі інших уривків Старого та Нового Заповітів, які дискредитують такий висновок (наприклад, Левіт 10:1–3; 1 Самуїла 13:12–14; 15:22; 2 Самуїла 6:1–8; 1 Хронік 15:11–18; Євреїв 10:28–31; 12:25). Давид чітко дав це зрозуміти, коли Бог перешкодив його спробам перевезти Господній ковчег на його законне місце. Його проникливий, рішучий висновок щодо тієї невдачі повинен голосно звучати у вухах ліберального налаштованих християн в сьогоднішній Церкві: «ми не шукали Його **за судом**» (1 Хронік 15:13, *переклад Р. Турконяка*; «ми не шукали Його **так, як належало**», *переклад І. Огієнка*). Подібним чином, Бог засудив зміну Єробоамом встановленого Ним протоколу поклоніння, зокрема місяця, оскільки те свято він «вигадав за своїм серцем» (1 Царів 12:33).

Подібним чином і наш безпосередній текст також містить видимі докази протилежного. По-перше, весь сенс руху відновлення, започаткованого Хезекією, полягав у поверненні народу до повного дотримання саме **деталей** закону Мойсея. По-друге, зверніть увагу, наскільки часто в

контексті зустрічаються нагадування про обов'язкове суворе дотримання Божих детальних приписів: «за Господніми словами» (29:15); «припис, даний через Його пророків, за Господньою заповіддю» (29:25); «встановлено служіння» (29:35); «за Господнім словом» (30:12); «за законом Мойсея» (30:16). Якщо дотримання деталей не має значення, навіщо взагалі починати **відновлення**? Що саме вони намагалися відновити в житті людей, окрім ретельного дотримання Божих приписів щодо храмових ритуалів?

По-третє, контекст також вказує на те, що в гармонії з наказами Мойсея була суворо дотримана низка деталей: конкретний день (14-й день другого місяця, вірш 15; Числа 9:11), конкретне місце (Єрусалим, вірш 1; Второзаконня 6:5–6), заколення пасхальних ягнят (вірш 15; Второзаконня 16:2), запечення м'яса на вогні, на відміну від споживання його сирим або вареним (вірш 15; Вихід 12:9; Второзаконня 16:7) і кроплення священиками жертовною кров'ю (вірш 16; 35:11). Якщо Богу не надто важливі деталі, чому б Йому не виявити таку ж гнучкість і в цих постановах? Чому Бог наполягає на дотриманні одних деталей, а не інших? Хіба одна деталь не така ж важлива чи неважлива, як інша? Згідно з сьогоднішньою популярною позицією, вся їхня увага до деталей була чистим «законництвом».

Граматика

Але слід враховувати ще один фактор. Через те, що єврейські дієслова не вказують на час, а лише на завершену або незавершену дію, при їх перекладі іноді виникають труднощі з передачею тонкощів граматики – в даному випадку двозначності часу. Текст можна перекласти і так, що люди були **в процесі споживання** Пасхи, і що вони **вже закінчили** їсти її **до того**, як Хезекія помолився Богу, просячи Його прощення за їхні провини[19]. Іншими словами, тисячі... можливо, навіть десятки чи сотні тисяч людей були присутні на святкуванні Пасхи. Хезекія жодним чином не міг особисто простежити за станом кожного учасника свята. У тексті чітко сказано, що ті, хто не завершив процедури очищення перед споживанням Пасхи, належали до відчужених північних племен (вірш 18), які довгий час нехтували установами Мойсея. В такому випадку логічно припустити, що Хезекія, завдяки своїй сумлінності, одразу б докорив кривдникам за порушення закону й закликав їх до покаяння, щойно дізнавшись про їхнє порушення, а тоді помолився б за них Богу[20].

Насправді цей уривок точно відображує обставини, які характеризували історію Ізраїлю. Ізраїльтяни часто відступали від божественного протоколу, і тоді Мойсей або інший вірний проводир народу заступалися за них. Наприклад, наступного дня після повстання Корея, все зібрання виступило проти Мойсея та Аарона, звинувачуючи їх у трагічних подіях попереднього дня. Бог навів на народ пошесть. Аарон провів ритуал спокутування, який зрештою зупинив пошесть, але все одно померло понад 14 000 людей (Числа 16:41–49). В іншому випадку порушення релігійного поклоніння спричинило ще одну Божу кару. Знову внаслідок швидких дій хороброго лідера Пінхаса покарання було мінімізовано, але все одно загинуло 24 000 людей (Числа 25:1–13). Ці випадки є спорідненими з Пасхою Хезекії в тому сенсі, що ті, хто споживав Пасху всупереч закону – хоч, очевидно, й були щирими, – тим не менш підпадали під божественну відплату – «гнів на них від Господа»[21], можливо навіть у вигляді не просто духовної, а фізичної моровиці. І дійсно, Хезекія «вважав загрозу моровиці реальною»[22]. Через свій гріх люди, безперечно, «мали підстави боятися хвороб і навіть смерті»[23], як і попереджав закон (Левіт 15:31). Втручання Хезекії, як і втручання Аарона та Пінхаса, означало, що Господь «оздоровив народ» (вірш 20)[24]. Єврейське дієслово, перекладене тут як «оздоровив», використовується «строго на позначення фізичного зцілення»[25].

Підсумок

Ті, хто сьогодні намагається виправдати непослух, неправильно тлумачать цей випадок із старозавітної історії. Практика юдаїзму мала певні логістичні особливості, які не можна порівнювати з практикою новозавітного християнства. Наприклад, святкування Пасхи передбачало конкретне місце (Єрусалим), певний час/день один раз на рік (14-й день місяця нісана) і особливі ритуали, які мали виконувати особливі люди – священики. Отже, єврей теоретично міг опинитися в скрутному становищі, через яке, не з його власної провини, він буде позбавлений можливості відзначати Пасху.

Більш підходящою аналогією цієї ситуації може бути випадок, коли у **християнина**, дорогою на недільне богослужіння (відповідно до обов'язкового зібрання Церкви, Євреїв 10:25), ламається автомобіль, через що він фізично не може вчасно дістатися зібрання, щоби прийняти Вечерю Господню. Або автомобільна аварія чи серйозна хвороба можуть перешкодити йому бути в зібранні. Ці ситуації наближаються до обставин, які супроводжували святкування Пасхи у 2 Хронік 30, коли християни (на відміну від нехристиян) фізично (або логістично) не можуть виконати встановлені вимоги.

У будь-якому випадку, Біблія чітко навчає, що для отримання прощення гріхів, необхідно хреститися зануренням у воду (Дії 2:38; 10:47–48; 18:8; 22:16). Поки віруючий не виконає цю Богом визначену передумову для спасіння, Бог не може «омити» кров'ю Христа його заплямований гріхом дух (Римлян 1:16; Івана 3:5; Римлян 6:3–4; Об'явлення 1:5). Чи зробить Бог винятки зі Своїх вимог? Тільки якщо суперечитиме тому, що вже сказав у Своєму Слові (пор. «коли» в Івана 3:5). Інший спосіб поставити запитання: чи може Бог простити людину **без** крові Христа? Беззастережна відповідь на це запитання в Писанні: **ні**. Тільки через кров Христа гріх може бути прощений (1 Петра 1:2,18–19; Дії 20:28).

БОГ НЕ ЗМІНИВСЯ

Бог завжди вимагав, щоби люди наближалися до Нього «в істині», тобто згідно з настановами, які Він їм відкрив. Єдине поклоніння, яке є прийнятним для Бога, завжди мало здійснювалося з належним ставленням і настроєм розуму, що сприяло духовності, і вірним дотриманням конкретних «законних» вимог, які Бог визначив як належні й необхідні дії. Бог ніколи не приймав одне без іншого. Насправді Він завжди вимагав і того, і іншого – правильних дій і правильного ставлення. [Уважно дослідіть наведену нижче таблицю уривків з Писання][26].

Буде серйозною помилкою намагатися протиставити Слово Боже самому собі. Наголошувати на одному аспекті покори й нехтувати іншими означає перешкоджати прийняттю людини Богом. Біблійна історія рясніє прикладами тих, у кого було одне без іншого, і кого Бог відкинув. Фарисеї (Матвія 23:3), Ананія і Сапфіра (Дії 5:2–4) і люди за днів пророка Амоса (Амоса 5:21–24) мали зовнішній вигляд релігійності, але не були щирими і тому неприйнятні для Бога. З іншого боку, апостол Павло (Дії 22:3; 23:1), Корнилій (Дії 10:1–2) та Узза (2 Самуїла 6:6) демонстрували справжню мотивацію, але були неприйнятні для Бога через недотримання належних «законних» форм.

ВИСНОВОК

Пасха за днів Хезекії не є прецедентом для виправдання порушення певних правил поклоніння, встановлених Божим законом. Вона також не виправдовує висновок, що особа, чиє серце звернене до Бога і Христа, але яка не дотрималася передумов для спасіння, тобто не повірила, не покаялася, не сповідала свої гріхи й не хрестилася для відпущення гріхів (Матвія 28:19–20; Дії 22:16; Римлян 10:9–10), може бути спасенна. Чому хтось хотів би сьогодні захищати якісь дії на основі випадку, який є історично-тривалим порушенням закону, визнаним гріхом, який потрібно було представити Богові й благати Його простити цей гріх?

Текст Писання	**Ставлення**	**Дія**
Івана 4:24	В Дусі	В істині
Ісуса Навина 24:14	Відданість	Досконалість
Екклезіаста 12:13	Боятися Бога	Дотримуватися заповідей
Дії 10:35	Боятися Бога	Чинити праведне
Якова 2:17	Віра	Діла
1 Івана 3:18	Слова і язик	Діло та правда
Второзаконня 10:12–13	Боятися й любити Бога	Служити й дотримуватися Його постанов
Римлян 1:9	своїм духом	У Євангелії

31:2 аТобто, храмі

32:4 аЗа масоретським текстом і Вульгатою; в арабських і сирійських перекладах і Септуагінті – *цар*.

32:5 аБукв. *Звалище*

32:22 аВ Септуагінті – *дав їм спокій*; у Вульгаті – *дав їм скарби*.

32:28 аЗа Септуагінтою і Вульгатою; арабські та сирійські переклади опускають *загони для стад*; в масоретському тексті – *стада для загонів*.

32:30 аБукв. *повернув їх прямо*

33:3 аАссирійські божества

33:11 аТобто, за гак, який продівали через ніздрі (пор. 2 Царів 19:28)

33:18 аБукв. *слів*

33:19 аВ Септуагінті – *провидця*.

[33:12–13] Кажуть, що британський драматург Оскар Уайльд якось сказав, що на будь-якій вулиці Лондона в будь-який час було достатньо страждань, щоб довести, що Бога немає. Тисячоліттями скептики, агностики, атеїсти та невірні показували пальцями на страждальців цього світу й стверджували, що наявність зла та болю суперечать уявленню про існування всемогутнього, люблячого Бога. Навіть християни не були застраховані від болю і страждань у своєму житті[27]. Як люблячий Бог міг дозволити, щоб Його людські створіння потерпали від такого зла? Більш докладну відповідь на це запитання дивіться на стор. 14 коментарів до Йова. Проте з цих віршів можна виокремити один аспект цієї проблеми: страждання в житті людей часто можуть спонукати їх шукати належних стосунків зі своїм Творцем. Розглянемо царя Манасію як приклад. У 2 Царів 21:2 сказано, що Манасія «робив зло в очах Господа». Він «поклонявся всій небесній силі, й служив їм» (вірш 3), «ворожив, і чарував, і робив заклинання і чари» (вірш 6). Але на цьому його гріхи не закінчилися; більше того, «він чинив зло понад усе, що чинив Аморей, який був раніше від нього і привів їхніми ідолами до гріха і Юду» (вірш 11). Крім того, у тексті сказано, що Манасія «пролив дуже багато невинної крові, аж доки не наповнив Єрусалим від краю до краю» (вірш 16). Схоже, цей нечестивий цар не мав жодного світлого місця у своїй душі й жодної надії повернутися до Бога.

Через його невідступні гріхи Господь послав ассирійське військо в набіг на Юду. Ассирійці схопили Манасію, закували його в бронзові кайдани, вділи йому гак у ніздрі й повели його до Вавилону. У відчаї, коли страждання Манасії сягнули свого апогею, він «шукав обличчя Господа … і дуже впокорився перед Богом» (2 Хронік 33:12–13). Повернувшись на престол, Манасія усунув ідолів і чужих богів і відновив поклоніння єдиному істинному Богу. Тільки через свої «страждання» Манасія зрозумів, що йому потрібен Бог.

Таке трапляється і в житті багатьох людей сьогодні. Турботи цього світу заважають їм думати про свої стосунки з Богом. А коли в їхнє життя приходять страждання, вони часто починають набагато чіткіше бачити те, що насправді важливе в цьому житті. К. С. Льюїс якось написав, що біль є Божим «мегафоном, який може розбудити глухий світ». Натхненний псалмоспівець Давид у молитві до свого Бога написав: «Доки я не страждав, блудив був, та тепер я держусь Твого слова» (Псалом 119:67, переклад І. Огієнка). Дуже сумно, що деякі люди ніколи не подивляться на Бога, поки не лежатимуть на спині. Не вводьте себе в оману, думаючи, що всі страждання й біль «марні». Навпаки, «майте велику радість, коли впадаєте в різні випробування, знаючи, що випробування вашої віри розвиває терпеливість» (Якова 1:2–3).

34:20 аУ 2 Царів 22:12 – *Акбор, син Мікая*

34:22 аУ 2 Царів 22:14 – *Тікви*

bУ 2 Царів 22:14 – *Хараха*

36:2 аВ масоретському тексті – *Йоахаз.*

36:4 аВ масоретському тексті – *Йоахаз.*

36:9 аВ кількох єврейських манускриптах, Септуагінті, сирійських перекладах і 2 Царів 24:8 – *вісімнадцятилітнього*

[36:9] *Докладніше про вік Єгоякіна див. у Спеціальному розділі щодо переписування текстів на стор. 5 коментарів до 2 Царів.*

КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ

1. Бат був найбільшою мірою рідин в єврейській культурі. Він дорівнював приблизно від 17 до 34 літрів.
2. John Haley (1951 reprint), *Alleged Discrepancies of the Bible* (Nashville, TN: Gospel Advocate), стор. 382.
3. Albert Barnes (1997), *Barnes' Notes* (Electronic Database: Biblesoft).
4. Adam Clarke (1996), *Adam Clarke's Commentary* (Electronic Database: Biblesoft).
5. As mentioned by C.F. Keil and F. Delitzsch (1996), *Keil and Delitzsch Commentary on the Old Testament* (Electronic Database: Biblesoft), updated edition.
6. Gleason Archer (1982), *An Encyclopedia of Bible Difficulties* (Grand Rapids: Zondervan), стор. 226.
7. Edwin Thiele (1951), *The Mysterious Numbers of the Hebrew Kings* (Chicago: University of Chicago Press), стор. 59.
8. Robert Jamieson, et al. (1997), *Jamieson, Faussett, Brown Bible Commentary* (Electronic Database: Biblesoft).
9. Див. Eric Lyons (2005), "Alleged Chronological Contradictions," Apologetics Press, http://www.apologeticspress.org/apcontent.aspx?category=13&article=1582.
10. На відміну від його кінця, куди Матвій, Марк і Лука поміщають цю подію.
11. C.F. Keil and F. Delitzsch (1996), *Commentary on the Old Testament: 1 & 2 Kings; 1 & 2 Chronicles* (Peabody, MA: Hendrickson), 3:209-210.
12. Там само, 3:643.
13. Див. R.D. Patterson and Hermann Austel (1988), *The Expositor's Bible Commentary: 1 & 2 Kings*, ed. Frank Gaebelein (Grand Rapids, MI: Zondervan), 4:173.
14. See Adam Clarke (1996), *Adam Clarke's Commentary* (Electronic Database: Biblesoft).
15. Joseph Fletcher (1967), *Moral Responsibility* (Philadelphia, PA: Westminster Press), стор. 31.
16. Paul Faulkner (1992), "Getting Ahead: Taking Your Family With You," *Freed-Hardeman University Lectureship*, Cassette Tape (Henderson, TN: FHU).
17. Наприклад, Rubel Shelly and John York (2003), *The Jesus Proposal* (Siloam Springs, AR: Leafwood); John Hicks and Greg Taylor (2004), *Down in the River to Pray* (Siloam Springs, AR: Leafwood).
18. *Примітка*. Теорія про те, що «ритуальними деталями» Божого Слова можна знехтувати, якщо людина щиро шукає Бога, суперечить тому факту, що Бог знову підтвердив необхідність дотримання таких чотирьох «деталей»: 1) альтернативним днем мав бути 14-й день другого місяця, а не будь-який день, обраний поклонником. Як зазначив Кейл: «Відкладення святкування Пасхи до другого місяця за особливих обставин було передбачено **законом**, на відміну від перенесення святкування на інший день місяця. Таке перенесення було б незаконним і довільним нововведенням, на яке **ми не можемо припустити, що Хезекія був здатний**» [C.F. Keil and F. Delitzsch (перевидання 1976 року), Commentary on the Old Testament (Grand Rapids, MI: Eerdmans), 3:455]. 2) Треба було їсти лише прісний хліб і гіркі трави (вірш 11); 3) жодної їжі не можна було залишати до ранку (вірш 12) і 4) кістки ягняти не мали бути зламані (вірш 12). Очевидно, Божий закон є досить негнучким і не дозволяв людям знаходити виправдання, щоб не проявляти сувору слухняність. Це підтверджує також той факт, що після формулювання винятку із загального правила Бог негайно наголосив на важливості ретельного дотримання Його закону: «А людина, яка буде чистою і не перебуватиме в дорозі, і знехтує звершити Пасху, – буде винищена та душа з-поміж свого народу! Бо дару Господу не принесла в призначений для цього час, – за свій гріх кару понесе та людина!» (Числа 9:13). Іноземець також повинен був підкоритися цим вимогам (вірш 14). Зауважте: якби Бог і справді не вимагав дотримання законів, такі юридичні деталі були б відкинуті, і Бог просто сказав би: «Ці умови необов'язкові. Не переймайтеся дрібницями!»
19. Willem VanGemeren, ed. (1997), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis* (Grand Rapids, MI: Zondervan), 4:1061.
20. Припускати, що Хезекія молився за тих, хто був ритуально нечистим, **перед** їх споживанням Пасхи, щоб вони отримали прощення ще до скоєння гріха, означає припускати, що середньовічна практика продажу індульгенцій католицькою церквою була правильною!
21. Matthew Henry (no date), *Commentary on the Whole Bible: Joshua to Esther* (New York: Fleming H. Revell), 2:1003.
22. George Williams (1960), *The Student's Commentary on the Holy Scriptures* (Grand Rapids, MI: Kregel), sixth edition, стор. 254.
23. Robert Jamieson, A.R. Fausset, and David Brown (no date), *A Commentary on the Old and New Testaments* (Grand Rapids, MI: Zondervan), p. 282; пор. Edward Curtis and Albert Madsen (1910), *A Critical and Exegetical Commentary on the Books of Chronicles* (New York: Charles Scribner's Sons), стор. 475.
24. Пор. VanGemeren, 3:1163-1164.
25. P.C. Barker (1950), *The Pulpit Commentary: II Chronicles* (Grand Rapids, MI: Eerdmans), стор. 361.
26. See Dave Miller (1996), *Piloting the Strait* (Pulaski, TN: Sain Publications), стор. 184-185.
27. Dave Miller (2015), *Why People Suffer* (Montgomery, AL: Apologetics Press).
28. Sir Austen Layard (1849), *Nineveh and Its Remains* (London: J. Murray), 2:347.